

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در
فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

بررسی اسامی غیر ایرانی در دیوان خاقانی

۱- فاطمه سیفی ۲- علی حدیری ۳- محمدرضا حسنی جلیلیان

- ۱- دانش آموخته ارشد ادبیات فارسی گرایش محض دانشگاه لرستان
۲- استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان
۳- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان

Email: seyfatemeh1373@gmail.com

Email: Heydari.a@lu.ac.ir

Email: hasanijalilian@yahoo.com

چکیده

دیدگاه شاعران بزرگ ادب فارسی از جمله خاقانی نسبت به شخصیت‌های بزرگ ایرانی و غیر ایرانی و کاربرد اسامی این اشخاص در اشعارشان تا حدی نشان دهنده‌ی جهان بینی آنان می‌باشد. به گونه‌ای که برخی شاعران می‌کوشیده‌اند تا عناصر ایرانی و ملی را بر غیر ایرانی ترجیح دهند و یا گاهی در اشعار خویش به مجد و بزرگداشت عناصر غیر ایرانی پرداخته‌اند. دیوان خاقانی نیز از این حیث مستثنا نیست. بازتاب نام اشخاص، اماکن و عناصر ایرانی و غیر ایرانی در دیوان وی بسیار گسترده است. هدف از این پژوهش بررسی رویکرد خاقانی در ارتباط با کاربرد اسامی غیر ایرانی، فراوانی آن‌ها و دید مثبت یا منفی شاعر نسبت به شخصیت‌های تاریخی و اماکن جغرافیایی غیر ایرانی در اشعار وی می‌باشد. در این پژوهش سعی شده است با روش توصیفی-تحلیلی و استفاده از روش کتابخانه‌ای، اسامی غیر ایرانی مذکور در دیوان خاقانی مورد بررسی قرار گیرد. نتایج پژوهش نشانگر رویکرد خاقانی نسبت به اسامی و عناصر غیر ایرانی می‌باشد که شاعر با توصیف آن‌ها بر تاثیرگذاری و زیبایی شعر خویش افزوده است.
کلمات کلیدی: اسامی، دوگانگی، خاقانی، غیر ایرانی.

۱. مقدمه

سبک آذربایجانی یکی از سبک‌های ادبی شعر فارسی قرن ششم در ناحیه‌ی قفقاز شناخته شد. «یکی از ویژگی‌های بارز شعر سبک آذربایجانی انعکاس عواطف ملی در شعر این سبک است.» (طاهری خسروشاهی، ۱۳۸۸: ۱۵۱) از میانه‌ی قرن پنجم تا هفتم دوره‌ی بر افتادن حکومت‌های ایرانی نژاد و آغاز حکومت سلاطین ترک بر ایران است که منجر به دوری ایرانیان از اندیشه‌های استقلالطلبانه و ملیتگرایی آنان شد. با وجود این که عشق به ایران و انعکاس عواطف ملی و میهنی از جمله پر بسامدترین مضامین در اشعار شاعران

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

سبک آذربایجانی از جمله خاقانی می‌باشد ولی سلطه‌ی پادشاهان ترک بر ایران و ظهور اختلافات قومی و فکری در میان شاعران و احاطه‌ی برخی از شاعران از جمله خاقانی بر تاریخ سایر ملل، باعث شد تا اشعار شعرای این دوره از ذکر نام شخصیت‌ها و عناصر غیر ایرانی مصون نماند.

اگرچه شاعران کوشیدند تا در اشعار خود حس میهن‌دوستی و عظمت ایران و ایرانی را به تصویر بکشند اما بروز اختلافات و رقابت با ادیبان و شاعران هم‌عصر منجر به نمود دوگانگی در اشعار آنان شد.

در میان پژوهشگران حوزه شعر خاقانی، کتاب رخسار صبح میر جلال الدین کزازی و دنیای خاقانی از معصومه معدن کن را می‌توان نام برد. هم‌چنین پژوهشگران بسیاری بصورت مستقیم و غیرمستقیم مقالات زیادی در مورد خاقانی و شعر او تألیف کرده‌اند و به شیوه سرودن خاقانی و مضامین و موضوعات مورد استفاده وی توجه شده است.

الهام السادات برقی در مقاله‌ای با عنوان (خاقانی شروانی) در مورد وی این چنین می‌نویسد «زیده قصادی وی در وصف حضرت رسول و مدح سلاطین شروان و قزل ارسلان سلجوقی است و تخلص خاقانی هم منسوب به خاقان اکبر منوچهر بن کسران از سلاطین شروان است.» (برقی، ۱۳۹۳)

با مطالعه‌ی ایران‌گرایی خاقانی علاوه بر ابیات پراکنده که به شیوه‌های مختلفی در سراسر دیوان وی وجود دارد، مشخصاً در قصیده‌ی ایوان مداین که یکی از دل‌آویزترین قصیده‌های اوست بازتاب ویژه‌ای دارد. دیوان خاقانی هم‌چنین از پر بسامدترین عناصر غیر ایرانی از جمله اسامی اشخاص، اماکن و اساطیر غیر ایرانی شامل عربی، عبری و یونانی را دارا می‌باشد که در این تحقیق ما بر آنیم تا مصادیق غیر ایرانی را که تا حدودی شامل مواردی مانند: شخصیت‌های تاریخی و مذهبی، و اماکن غیر ایرانی می‌باشد استخراج کنیم و سپس در پی کشف دلایل بروز این دوگانگی (ذکر اسامی غیر ایرانی در دیوان شاعر ایرانی) در شعر خاقانی باشیم.

۲. پیشینه‌ی تحقیق

تاکنون دیوان خاقانی از جنبه‌های گوناگون مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته است از جمله مقاله‌ی «خاقانی شروانی و بیت المقدس» سعید مهدوی فر (۱۳۹۲) اشاره کرد. هم‌چنین مقاله‌ی «سیمای امام علی (ع) در اشعار خاقانی» هوشنگ محمدی افشار (محمدی افشار، ۱۳۹۱) و نیز مقاله‌ی «کارکرد مدحی اساطیر در شعر خاقانی» رضا صادقی شهپر (۱۳۹۸)، که نویسنده معتقد است خاقانی نه سر ستیز و مخالفت با اساطیر ایرانی دارد و نه به باورهای مذهبی و دیدنی بی اعتقاد است؛ بلکه شاعر در هر دو حالت چه آن‌جا که تشبیه می‌کند و چه آن‌جا که ممدوح را برتری می‌دهد و به کوچک شمردن اسطوره‌ها می‌پردازد در پی رسیدن به مقاصد مدحی خود و اقناع ممدوح و جلب توجه مالی و معنوی اوست. در میان کتب خاقانی پژوهی نیز می‌توان به کتاب *تجلی شاعرانه اساطیر و روایات تاریخی و مذهبی در اشعار خاقانی* سید علی اردوان جوان (۱۳۸۷) اشاره کرد که در آن هدف نویسنده نشان دادن قدرت خلاقه ذهن خاقانی از اساطیر ایرانی و غیر ایرانی است.

۳. دیدگاه خاقانی نسبت به اشخاص، اقوام، اماکن و مقدسات مذهبی و غیر ایرانی

انعکاس عواطف ملی در دیوان خاقانی، جوشیده از حس وطن‌دوستی این شاعر ایرانی است. خاقانی، با وجود همه‌ی اختلافات قومی و فکری، از فرهنگ ایران تأثیر پذیرفته و در مجد و عظمت آن به شیوه‌های مختلف تلاش کرده است. او با ذکر عظمت ایران و بزرگداشت

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

شخصیت‌های تاریخی و اساطیری به شیوه‌های مختلف، از جمله برتری دادن آنان بر شخصیت‌های غیر ایرانی از جمله شخصیت‌های مقبول و مطرح عربی، وفاداری خود را نسبت به ایران و ایرانی نشان داده است. با وجود این نمی‌توان بر ارادت شاعر نسبت به شخصیت‌های مذهبی و غیر ایرانی با ذکر نام آن‌ها در اشعارش چشم پوشید که تا حدودی نشان-دهنده‌ی تعصب دینی شاعر می‌باشد. خاقانی در ابتدای شاعری خود در دوره‌ی سیاه و تاریک عمر خود به سر می‌برد و تعصبات مذهبی و تعظیم اسطوره‌های مذهبی مربوط به این دوره‌ی تاریک عمر اوست. (محمودی بختیاری، ۱۳۷۵: ۷۶)

در ادامه با جدول بندی‌های گوناگون، طبق دیوان خاقانی اسامی با ریشه‌ی غیر ایرانی را تفکیک و به بررسی پر بسامدترین آن‌ها می‌پردازیم

۴. جدول شماره ۱

شامل اسامی اشخاص با ریشه‌ی عربی

اسم	دفعات تکرار
ابوالحارث (لیث بن خالد بغدادی-از قاریان هفتگانه)	۱
ابوالخطاب (پزشک ایرانی)	۱
احنف (ابن قیس معاویه بن حصین)	۱
ادریس (نام یکی از پیامبران)	۲۲
اسعد بوعمر و (ابوعمر عبدالعزیز عزالدین فرزند ابن جماعه قاضی مصر یا شام)	۱
اسما (نام معشوقه سعد)	۵
امراء القیس (فرزند حجر-از قبیله آل کنده)	۱
اویس (قرنی/یکی از پارسایان)	۱
باقر (پنجمین امام و پیشوای شیعیان)	۱
بحتری (ولید بن عبید-شاعر)	۱
بشار (ابن برد عقیلی-شاعر)	۱
بلال (ابن رباد حبشی-نام مؤذن و خازن و از یاران خاص و صمیمی پیامبر «ص»)	۸
بوالبشر (لقب حضرت آدم «ع»)	۳
بوبکر (ابن ابی قحافه عثمان بن عامر بن عمرو بن کعب بن سعد بن تیم بن مره بن کعب قرشی-)	۱

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

	پس از پیامبر ادعای خلافت کرد)
۷	بوتراب (کنیه حضرت علی «ع»/ابونصر نظام الملک وزیر شروانشاه)
۳	بوحنیفه (کنیت امام اعظم کوفی «ره»)
۱	بوسعد (صحابی)
۱۰	بولهب (عبدالغزیز بن عبدالمطلب عم رسول صلوات الله علیه)
۱	بونجم (شاعر عرب عهد امویان)
۱	پسر ذوالیزن (سیف بن ذی یزن است از پادشاهان یمن که برای نبرد با حبشیان از انوشروان یاری جست)
۱	پور سقا (همان شیخ صنعان که عاشق دختری ترسا شد)
۱	ثابت بن قره (از مندائیان حران میان رودان-خردگرا و ریاضیدان و کوشا در تطبیق قواعد جبر بر هندسه)
۱	جاحظ (عمرو بن محبوب بن فزارة الکنانی البصری-رئیس فرقة جاحظیه)
۴	جوهر (نام عام غلامان)
۸	حاتم طائی، حاتم طی (از بزرگان عرب)
۱۴	حسان ثابت، حسان (شاعر رسول اکرم «ص»)
۲	حسین (امام سوم شیعیان)
۲	حمیرا (لقب عایشه)
۲۴	حیدر (نام علی بن ابی طالب «ع»)
۱	خالد (خالد برمک-پور جاماسب گشتاسب-از بزرگ مردان دربار عباسیان)
۲	خدیجه (دختر خویلد-همسر پیامبر اسلام)
۱۲۹	خضر (نام یکی از پیامبران)
۲۲	خلیل الله، خلیل (لقب حضرت ابراهیم «ع»)
۲۴	دجال (مردی کذاب که در آخرالزمان ظهور کند و مردم را بفریبد)
۱	ذوالقرنین (عنوان اسکندر مقدونی)
۴	رابعه کیان (رابعه عدویه-صوفی و شاعر سده دوم هجری)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در
فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

۱	رضا (هشتمین امام شیعیان-مدفون در خراسان رضوی)
۱	رضی الدوله (ابوبکر الاشعری)
۲	زهرا (لقب حضرت فاطمه «س»)
۳	زید (از صحابی)
۱	سجاد (چهارمین امام شیعیان)
۵	سحبان وائل، سحبان (خطیب مشهور عرب)
۵	سعد (سعد و اسماء-عاشق و معشوق عربی)
۲	شمر (از فرماندهان سپاه کوفه-از قاتلان امام حسین «ع»)
۱	صالح (پیغمبر قوم ثمود)
۱	صهیب (ابن سنان بن مالک مکنی به ابویحیی-صحابی است)
۷	طاها (نام حضرت پیغمبر «ص»)
۲	عبدالله بن سرح (برادر رضاعی عثمان کاتب و والی مصر)
۱	عبدمناف (ابن قصی بن کلاب از قریش از عدنان است و بنی عبد مناف از اشراف طایفه قریش بودند)
۱	عتبه (ابن ابی سفیان بن حر بن امیه)
۶	عثمان (ابن عفان-سومین خلیفه مسلمانان بعد از درگذشت محمد «ص»، پیامبر اسلام بود)
۱	عروه حزام (عروه بن حزام-عاشق و معشوق «عروه و عفره»)
۳۸	علی (اولین امام شیعیان. اقضی القضاہی علی/علی نجار پدر خاقانی/ملک الرؤسا شمس الدین محمود بن علی)
۵	عمر (خلیفه)
۱	عمر خطاب (از خلفای راشدین-ملقب به فاروق)
۲	عمر عبدالعزیز (خلیفه اموی است-همنام ممدوح خاقانی-به کنایه ممدوح را عمر خوانده است)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۱	عمرو عاص (یکی از معاصران پیامبر «ص» از مخالفان سرسخت امام علی «ع»)
۷	غضنفر (حیدر-شیر درنده)
۱۰	فاروق (لقب عمر بن خطاب-از صحابه رسول اکرم)
۱	فرزدق (لقب همام بن غالب بن صعصعة-شاعر مشهور)
۴	فضل ربیع (وزیر هارون الرشید)
۱	قسطای لوقا (قسطا بن لوقا-پزشک و دانشمند عرب/یکی از حواریون عیسی «ع»)
۶	قنبر (نام یکی از تابعان و غلامان حضرت علی «ع»)
۱	قیس عامری (مجنون-عاشق عربی)
۱	کعب بن زهیر (از شاعران قصیده سرای عرب)
۳	لبید (بن ازهم غطفانی-از شعراست)
۲	لیلی (دختری از قبیله عامریان-معمشوقه مجنون)
۱	مالک (ابن انس بن مالک الاصبیحی-امام مدینه و پیشوای مذهب مالکی)
۲	مجنون (قیس بنی عامر-عاشق لیلی)
۳۸	محمد (نام پیامبر اسلام)
۲	مستضی، المستضی بالله (ابو محمد حسن بن یوسف، پس از مرگ پدرش بر تخت نشست. از خلفای عباسی)
۱	مسيلمه کذاب (نام شخصی متنبی و کذاب در عهد نبی «ص»)
۳	مقتفی (سی و یکمین خلیفه عباسی)
۱	مهتدی (چهاردهمین خلیفه عباسی)
۴۱	مهدی (به زعم اهل سنت و جماعت، کسی که در موقع معینی برای تقویت دین ظهور می کند)
۲	ناصرالدین (ابن ابراهیم-چهارمین ملوک ارمنیه)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۱۲	نعمان (بن ثابت التیمی الکوفی - معروف به ابوحنیفه/نعمان بن منذر بن حارث - از ملوک شام)
۱	هشام (ابن عبدالملک بن مروان از پادشاهان دولت اموی شام)
۱	هند (زوجة ابوسفیان و مادر معاویه)
۴	یاسین (اسم پیامبر اسلام)
۱	یدالله (لقبی که شیعه به حضرت علی «ع» داده‌اند - دست خدا)
۸	یزید (پسر معاویه دومین خلیفه اموی/نام یکی از اجداد سلسله شروانشاهان)

استفاده مکرر شاعر از نام شخصیت‌های غیر ایرانی و مذهبی در کنار اساطیر ملی بیانگر این است که از آن‌ها به عنوان عناصری که با فرهنگ ملی ایران عجین شده‌اند یاد کرده است، و اما در رابطه با دیدگاه مثبت یا منفی خاقانی به این شخصیت‌ها در ادامه تعدادی از ابیاتی که مربوط به این اسامی با بسامد بالا می‌باشند را همراه شرحی کوتاه ذکر می‌کنیم:

۱. ادریس: این واژه ۲۲ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده است. با مطالعه دیوان خاقانی این‌گونه بر می‌آید که نام ادریس در عمده‌ی قصاید مدحی خاقانی کاربرد دارد و شاعر از نام ادریس با نیکی یاد کرده است که می‌توان از دلایل نگاه مفاخره‌ای شاعر به این شخصیت، عالم و حکیم بودن وی باشد همان‌گونه که در سوره‌ی مریم آمده است «وَ اذْکُرْ فِی الْکِتَابِ اِدْرِيسَ اِنَّهُ کَانَ صِدِّیقًا نَبِیًّا» (مریم/۵۶)

ادریس قضا بینش و عیسای شفا بخش داده لقبش در دو هنر واضح القا
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۴۰)

۲. حاتم طائی، حاتم: این واژه ۸ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده است. نام حاتم طائی در برخی قصاید مدحی و غزلیات حکمتانه خاقانی ذکر شده که شاعر به گونه‌ای تلمیحی و به عنوان مشبه‌به به دلیل بخشندگی این شخص یاد کرده است.

سزد که چون کف او نشر کرد نشرة جود روان حاتم طی، طی کند بساط سخا
(همان، ۹)

۳. حسان ثابت، حسان: این واژه ۱۴ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده است. با مطالعه اشعار این‌گونه بر می‌آید که خاقانی با ذکر نام حسان قصد داشته تا شعر خودش را بر او برتر جلوه دهد، حسان مداح عرب زبان پیامبر اکرم (ص) بوده است. شاید یکی از دلایل رشک خاقانی به حسان نه به خاطر قدرت شعری او، بلکه به این دلیل است که ایشان محضر پیامبر (ص) را دریافته و به نوعی ملک‌الشعرا پیامبر اسلام (ص) بوده است.

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

رشک نظم من خورد حسان ثابت را جگر دست نثر من زند سحبان وائل را قضا
(همان، ۱۴)

۴. خضر: این واژه ۱۲۹ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده است. در اکثر غزلیات و قصاید مدحی و حکمی خاقانی نام خضر به صورت تمثیلی به سبب عمر جاودانه این پیامبر و جستجوی وی برای یافتن آب حیات که سرانجام از آن نوشیده، آمده است.

بین که کوبه عمر خضروار گذشت تو بازمانده چو موسی به تیه خوف و رجا
(همان، ۵)

۵. خلیل الله، خلیل: این واژه ۲۲ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده است. لقب حضرت ابراهیم(ع) می باشد، در دیوان وی بیشتر به روایت گلستان شدن آتش بر حضرت ابراهیم(ع) اشاره شده که عمدتاً در حبسیات خاقانی آمده است.

چه اخگر ماند از آن آتش که وقتی خلیل الله در آن افتاد دروا
(همان، ۱۷)

۶. سحبان وائل، سحبان: این واژه ۵ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده است. سحبان از خطیبان عرب زبان بود که خاقانی نام وی را در قصیده ای که در نکوهش حسودان خویش سروده ذکر کرده و هدف وی برتری نظم خود بر سحبان می باشد.

رشک نظم من خورد حسان ثابت را جگر دست نثر من زند سحبان وائل را قضا
(همان، ۱۴)

۷. علی: این واژه ۳۸ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده است. استفاده مکرر خاقانی از نام حضرت علی(ع) و القاب ایشان به عنوان نماد دینی نشان دهنده حس تعظیم و نگاه مثبت خاقانی به ایشان است. البته باید متذکر این نکته شد که نام پدر شاعر نیز علی بوده که خاقانی در چند جا از پدرش نیز یاد کرده است.

علی دلی که به ملک یزیدیان قلمش همان کند که به دین ذوالفقار نصرت یاب
(همان، ۳۴)

۸. محمد: این واژه ۳۸ مرتبه تکرار شده است. خاقانی در قصایدی به مدح و نعت پیامبر اکرم پرداخته و ارادت خاصی نسبت به ایشان داشته است.

پی ثنای محمد برآر تیغ ضمیر که خاص بر قد او بافتند درع ثنا
(همان، ۹)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۹. مهدی: این واژه ۴۱ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده است. واژه مهدی به این معنی که کسی است در زمان معینی برای تقویت دین ظهور می کند، پس خاقانی با این تفکر در مدح به قصد بزرگداشت، ممدوحان خویش را به این شخصیت‌ها و صفاتشان تشبیه کرده است.

داور مهدی سیاست مهدی امت پناه رستم حیدر کفایت حیدر احمد لوا
(همان، ۱۹)

۵. جدول شماره ۲

شامل اسامی اشخاص با ریشه عبری

اسم	دفعات تکرار
آدم (نخستین بشری که خدا آفرید، حضرت آدم «ع»)	۱۰۴
آزر (عمو/پدر حضرت ابراهیم «ع»)	۳
آسیه (نام زن فرعون معاصر با حضرت موسی «ع»)	۵
آصف (پسر برخیا- نام وزیر/دبیر سلیمان نبی- دانشمندی از بنی اسرائیل)	۶
ابراهیم، ابراهیم (نام پیامبری/امام ناصرالدین باکوئی/خواجه ناصرالدین ابراهیم گنجه‌ای)	۱۸
ابن یامین (یکی از دوازده پسر یعقوب نبی)	۱
ابوالفارس (عبدالعزیز بن ابی اسحاق ابراهیم. از امرای بنی حفص تونس)	۱
اسمعیل (ذبیح الله- فرزند حضرت ابراهیم «ع»)	۱
الیاس (پیغمبری از یهود و بنی اسرائیل)	۱
براهام (نام جهودی بخیل در زمان بهرام گور)	۱
بلعم (بلعم باعور- از زاهدان و درویشان مستجاب الدعوات)	۳
بلقیس (ملکه‌ی شهر سبا- دختر هدهد بن شرجیل- زنی یمانی و از اهالی مأرب بود)	۱۲
بوعمران، عمران (ابن الصیرفی/راهب بنی اسرائیل پدر مریم «ص»- عزالدین بوعمران)	۲۳
حام (پسر نوح پدر سیاهان)	۵

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در
فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

۱۲	حوا (نام همسر حضرت آدم «ع»)
۲۴	داود، داودیان (اسم پیامبری از بنی اسرائیل)
۱	زکریا (نام پیغمبری است)
۱	سارا (نام زن ابراهیم پیغمبر و مادر اسحاق است)
۴	ساره (همسر حضرت ابراهیم «ع» و مادر اسحاق نبی «ع»)
۱۵	سامری (موسی بن ظفر - گوساله‌ای زرین ساخت)
۱۰۹	سلیمان (نام پیامبر پادشاه - حضرت سلیمان نبی - پسر حضرت داود «ع»)
۱	شعیب (نام پیغمبری که پدر زن موسی «ع» بود)
۱	شلیخا (نام یکی از حواریون حضرت عیسی «ع»)
۱	شیث (نام پیغمبر که پسر آدم «ع» بود)
۱	صفورا (دختر حضرت شعیب «ع» - همسر حضرت موسی «ع»)
۷	عازر (نام آن مردی که عیسی «ع» او را بعد از مرگ زنده کرد)
۱۶۹	عیسی (پیامبر دین مسیح)
۲	قارون (عمو زاده‌ی موسی «ع» - دارای ثروتی عظیم)
۶۹	مریم (نام مادر حضرت عیسی «ع»)
۷۰	موسی (نام پیامبر قوم بنی اسرائیل)
۳	نسطور (اسقف قسطنطنیه)
۶	نمرود (پادشاه بابل - لقب عام ملوک سریانی)
۳۲	نوح (نوح بن لمک - پیامبری که ۹۵۰ سال عمر کرد)
۳	هاجر (نام مادر اسماعیل - نام یکی از دو زن ابراهیم)
۱۸	هارون (برادر حضرت موسی)
۳	هود (بن شالخ - پیامبر قوم عاد)
۱	یحیی بن اکثم (از بزرگان اهل سنت زمان خود - از نزدیکان مأمون)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۷	یعقوب (بن اسحاق بن ابراهیم-پدر حضرت یوسف «ع»)
۱	یوحنا (یکی از حواریون)
۹۷	یوسف (پسر یعقوب از انبیای بنی اسرائیل)
۱	یوشع (نام پسر نوح پیغمبر/ابن نون بن افرام بن یوسف «ع»/وصی حضرت موسی)
۱۰	یونس (یکی از انبیای بنی اسرائیل)
۲	یهودا (نام برادر حضرت یوسف «ع»)

به منظور روشن شدن دیدگاه خاقانی نسبت به اسامی مذکور، در ادامه تعدادی از ابیاتی که اسامی پر بسامد فوق در آنها ذکر شده را همراه شرحی کوتاه بیان می‌کنیم:

۱. آدم: این واژه ۱۰۴ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده است. خاقانی نام حضرت آدم (ص) را در اکثر قصایدی که در مدح پیامبر می‌باشد ذکر کرده، در رابطه با ارتباط آدم با پیامبر اسلام مطالب گوناگونی ذکر شده از جمله اینکه «آدم بنا بر اطلاعی که از آفرینش پیامبر اسلام (ص) در آینده داشت، به پیشگاه خداوند چنین عرض کرد: یا رَبَّ اسْأَلُكَ بِحَقِّ مُحَمَّدٍ لِمَا عَفَرْتَ لِي؛ یعنی خداوند! به حق محمد (ص) از تو می‌خواهم که مرا ببخشی» (سمهودی، ۱۴۲۲: ۱۳۷۱)

تو را ز پشستی همت به کف شود ملک
بلی ز پهلوی آدم پدید شد حوا
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۸)

۲. ابراهیم، براهیم: این دو واژه ۱۸ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده‌اند. ذکر نام ابراهیم در دیوان خاقانی به منظور مدح امام ناصرالدین ابراهیم باکویی بوده است.

جاه براهیم بین گشته براهیم وار
مکرم اخوان فقر بر سر خوان رضا
(همان، ۲۷)

۳. سلیمان: این واژه ۱۰۹ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده است. همان‌طور که از مطالعه‌ی دیوان شاعر بر می‌آید، ارادت ویژه‌ای به حضرت سلیمان دارد تا جایی که شاعر در برخی موارد خود را سلیمان عصر نامیده که احتمالاً به دلیل توانایی و معجزات متعدد این پیامبر باشد.

زبان ثناگر درگاه مصطفی خوشتر
که بارگیر سلیمان نکوتر است صبا
(همان، ۶)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۴. عیسی و مریم: واژه عیسی ۱۶۹ و مریم ۶۹ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده‌اند. یکی از اساسی‌ترین تلمیحات کاربردی خاقانی استفاده از اصطلاحات مسیحی است. با مطالعه‌ی دیوان شاعر چنین برمی‌آید که علاقه خاصی به مسیح و دین او داشته تا جایی که زندگی خود را عجین شده با دین مسیحیت می‌داند. گستره اطلاعات شاعر در مورد دین مسیحیت احتمالاً به دلیل هم‌جواری با مناطق مسیحی نشین و همچنین کیش مادر وی که ترسا بوده است، می‌باشد.

نفس عیسی جست خواهی راه کن سوی فلک نقش عیسی در نگارستان راهب کن رها
(همان، ۳)

زبان بسته به مدد محمد آرد نطق که نخل خشک پی مریم آورد خرما
(همان، ۹)

۵. موسی: این واژه ۷۰ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده است. زندگی حضرت موسی (ع) یکی از مضامین دینی می‌باشد که همواره مورد توجه اغلب شاعرانی چون خاقانی است که در جای جای دیوان وی مشهود می‌باشد از جمله تلمیح به ماجراهای تولد حضرت موسی (ع)، زندگی در دربار فرعون، رسالت پیامبری و مبارزه بر ضد فرعون مطالبی است که دستمایه‌ی شعر خاقانی است.

بین که کوبه‌ی عمر خضروار گذشت تو بازمانده چو موسی به تیه خوف و رجا
(همان، ۵)

۶. یوسف: این واژه ۹۷ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده است. همان‌گونه که گفته شد دیوان خاقانی سرشار از مضامین دینی می‌باشد که ذکر نام حضرت یوسف و ماجراهای زندگی ایشان به عنوان عناصر دینی نیز از این قاعده مستثنا نیست. علاوه بر این خاقانی قصیده‌ای در مدح عزالدین امیر یوسف سپه سالار دارد.

حسن یوسف را حسد بردند مشتی ناسپاس قول احمد را خطا خواندند جمعی ناسزا
(همان، ۱۴)

۶. جدول شماره ۳

شامل اسامی اشخاص با ریشه یونانی

اسم	دفعات تکرار
ارسطو (حکیم مشهور یونانی شاگرد افلاطون)	۶
اسکندر، سکندر (مقدونی پسر فیلیپ مقدونی)	۸۶
افلاطون، فلاطون، فلاطن (ابن ارسطو از شاگردان فیثاغورس)	۴

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۳	اقلیدس، قلیدس (ریاضیدان و منجم و فیلسوف مشهور در علم هندسه)
۱	بطلمیوس (یکی از فیلسوفان و اخترشناسان یونان باستان)
۱	سکوبا (نام راهبی که حضرت عیسی به دیر او رفته به آسمان صعود کرد)
۱	طرسیقوس (نام زاهدی و حکیمی نصاری، و بعضی گویند نام پادشاهی نصاری)
۱	فیلاقوس (نام حکیمی و نام پدر اسکندر مقدونی)
۳	لقمان (نام مردی حکیم)
۱	هرمس (شاگرد اسقیلوس-پسر زئوس)

۱. اسکندر، سکندر: این دو واژه ۸۶ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده‌اند. خاقانی نام اسکندر را به سبب جام جم در دیوانش آورده است زیرا «خاقانی آیینۀ سکندر را در مفهوم گیتی نمائی می‌آورد و البته گیتی نمائی صفت و وظیفۀ اختصاصی جام جم است. « (مرتضوی، ۱۳۳۳)

شاه در یک حال هم خضر است و هم اسکندر است کآینه دین کرد و شد با آب حیوان آشنا (خاقانی، ۱۳۷۵: ۱۹)

اکثر اسامی که با ریشه یونانی در دیوان خاقانی آمده مربوط به شخصیت‌های برجسته و فیلسوفان است که این نمودی از علاقه وافر شاعر به کسب علم و دانش و همچنین نشان دهنده دایره اطلاعاتی گسترده خاقانی در مورد علوم گوناگون زمانه خویش می‌باشد.

۷. جدول شماره ۴

شامل اسامی اشخاص با ریشه ترکی می‌باشد.

اسامی ترکی	دفعات تکرار
افراسیاب، فراسیاب (پادشاه ترکستان)	۱۷
بغرا (نام پادشاهی از خوارزم. همان-از ایلکخانیان ترکستان)	۴
طغان (نام یکی از پادشاهان ترک)	۱۶

هر سه شخصیت از پادشاهان مشهوری بوده‌اند و این گونه برمی‌آید که هدف خاقانی از ذکر نام آنان در دیوان خویش به سبب قدرت و جاه طلبی آنان برای تلمیح در مدح ممدوحان خویش بوده است.

۸. جدول شماره ۵

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

شامل اسامی اشخاص با ریشه مسیحی می‌باشد.

اسامی مسیحی	دفعات تکرار
ابرهه (ابن صباح-ملک حبشی)	۳
بحیرا (نام عابدی نصرانی)	۴
نجاشی (پادشاه حبشه)	۳

چنان که می‌دانیم مادر خاقانی آیین مسیحی داشته که بعدها به اسلام گرویده است، و هم‌چنین علاقه وافر خاقانی به مادرش، که در یکی از قطعات وی مشهود است، از جمله دلایل پررنگ بودن حضور مفاهیم مسیحی در اشعار وی می‌باشد.

۹. جدول شماره ۶

شامل اسامی اشخاص با ریشه ارمنی، سریانی و مغولی می‌باشد که مشترکاً در یک جدول گرد آمده است.

اسامی ارمنی	دفعات تکرار
بقراطیان (سلاطین تفریس را گویند)	۱
اسامی سریانی	دفعات تکرار
زلیخا (نام همسر عزیز مصر)	۵
اسامی مغولی	دفعات تکرار
خُسران (نام یکی از سران مغول)	۱

در ادامه نام اقوام و قبایل غیر ایرانی ذکر شده است که صرف نظر از ریشه این اسامی آن‌ها را مشترکاً در یک جدول تنظیم کرده که به بررسی آن‌ها می‌پردازیم.

۱۰. جدول شماره ۷

اسامی طوایف و قبایل غیر ایرانی

اسامی	دفعات تکرار
ابخاز (نام قومی/ناحیتی به جبال قفقاز-مسکن همان قوم)	۹
خفاجه (طایفه ای از عربان راهزن)	۲

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۶۸	رومیان، روم، رومی (منسوب به روم- پایتخت ایتالیا- امپراطوری روم)
۲۱	زنگی (منسوب به زنگ- قبایل سیاه پوست ساکن آفریقای شرقی/ عمادالدین زنگی- مؤسس سلسله‌ی زنگیان)
۴	عاد، عادیان (نام قوم حضرت هود «ع»)
۱	عباسیان (سومین خلافت اسلامی که توسط خاندان عباسی «نوادگان عباس بن عبدالمطلب» تأسیس شد)
۱	عبری (قوم بنی اسرائیل عبرانی- زبانی از شعب زبان‌های سامی)
۳	عربی (منسوب به عرب- عرب بیابان نشین- / ابن معاویه حضرمی)
۵۰	عرب (قوم تازی)
۱	عربینه (قبیله‌ای است از تازیان که در زمان رسول الله «ع» ارتداد آوردند)
۲	قریش (نام قبیله‌ای است)
۱۱	یأجوج (قومی وحشی که ذوالقرنین با ساختن سدی در مقابل آنان مانع هجوم شان گردید)
۱۷	یهود (پیروان حضرت موسی «ع»)

بسامد این اسامی که ریشه‌ی عربی و ترکی دارند بازتاب تأثیرپذیری از فرهنگ‌های گوناگون است که شاعر در اشعار خود به آن توجه داشته.

جدول بعد ذکر نام اماکن غیر ایرانی شامل نام شهرها، کوه‌ها، دریاها، مساجد و مکان‌های توریستی می‌باشد که صرف نظر از ریشه‌ی آنها مشترکاً در یک جدول تنظیم شده است.

۱۱. جدول شماره ۸

شامل اسامی اماکن غیر ایرانی

اسامی	دفعات تکرار
آتل (نام رودی است بزرگ که از کوه‌های آس و بلغار به خزر می‌ریزد)	۳
احد (نام کوهی است در مدینه)	۲
ارزروم (ارزنة الروم- شهری است به ارمنی‌ها/ ارمنستان)	۲
ارمن (ارمنستان- ولایتی است از کوهستان آذربایجان)	۱۱
بابل (نام کوهی که در آن هاروت و ماروت را سرنگون آویختند- خطه‌ای قدیمی در یک قسمت از عراق)	۱۴

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در
فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

۴	بخارا (نام شهری در ماوراءالنهر)
۴	بصره (نام شهری از عراق عرب)
۱۳۱	بغداد (بایتخت کشور عراق/یکی از خطوط جام می)
۷	بلغار (نام ولایتی)
۱۱	بوقییس (نام کوهی در جوار مکه)
۶	بیت الحرم، بیت الحرام (بیت الله-خانه خدا)
۴	بیت الله (مسجدالحرام-کعبه)
۶	بیت المقدس (اورشلیم-مسجد اقصی)
۱۱	تبت، تبتی (نام ولایتی مشک خیز در ولایت چین-مایین چین و کاشمر)
۶	تتار، تاتار (ولایتی است از ترکستان-که مشک خوب از آنجا آورند)
۴۲	ترکستان، ترکان، ترک (سرزمین ترکان-چین کنونی-منسوب به ترک)
۵	نهلان (کوهی است در بلاد بنی نمیر)
۷	جودی (کوهی است در جزیره که کشتی نوح بر آن ایستاد)
۳۰	چین (کشوری در شرق قاره‌ی آسیا-ریشه نام از اسم «چین شی هوانگ» اولین پادشاه دودمان چین گرفته شده است)
۲۴	حبش، حبشی (کشور سیاهان/کشور بزرگی در خاور آفریقا)
۴	حجاز (سرزمین معروف-مکه و مدینه و طائف)
۱	حری (کوهی است در مکه)
۶	ختا (نام ولایت ترکان-کلمه‌ایست از ختای)
۳	ختلی، ختلان، ختلیانش (ختل نام ولایتی است از بدخشان-منسوب به ختل)
۱۰	ختن (نام ولایتی بزیر کاشغر و در پشت یوزکند-از بلاد ترکستان)
۲	خفجاق (نام بیابانی است در ترکستان)
۵	خیزران (مکانی است به نزدیکی رصافه‌ی بغداد-محل قبر ابوحنیفه)
۴۸	دجله (نهری در بغداد-معادل اروند ایرانی)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۱	رحبه (ناحیه‌ای بین مدینه و شام)
۲۰	روس (نام ناحیه‌ای-مردم ساکن در روسیه)
۱۱	ریاض (پایتخت عربستان)
۱	سارقیه (نام موضعی به راه کعبه)
۱۵	سبا (نام شهر بلقیس-شهری در یمن که بلقیس ملکه آنجا بود)
۱	سقلاطون (نام شهری در روم)
۱۲	سمرقند (مغرب سمرکند-شهری در ماوراءالنهر-شهری در شرق ازبکستان/پایتخت تاجیکستان)
۱	سوق الثلاثاء (نام بازاری در بغداد-محلله‌ای است به بغداد)
۱۸	شام، شامی (نام مملکتی که در گذشته شامل اردن و سوریه و لبنان و فلسطین بود-اهالی شام/تیره‌ای از قبیله‌ی حسنه و آن یکی از قبایل سوریه است)
۲	شونیز، شونیزیه (گورستانی است به بغداد)
۱	صفینه (دهی است در حجاز-از دیار بنی سلیم)
۳	صنعا (پایتخت یمن-موضعی است به یمن)
۴	طمنجاج (نام ناحیه‌ای در اقصی ترکستان شرقی در حدود چین)
۱	عدن (شهری است از شهرهای مشهور عربستان واقع بر ساحل دریای هند از جانب یمن)
۴۳	عراق، عراقین (کشور همسایه ایران-از ریشه‌ی فارسی واژه‌ی فارسی «ایراک» به معنی ایران کوچک-تثنیه عراق-عراق عرب و عجم/کوفه و بصره)
۱۲	عرفات (مکانی در مکه مقرر اعمال حج)
۲	عسقلان (شهری در شام به کران دریای روم)
۷	عمان، بحر عمان (شهری عربی بر ساحل بحر یمن و هند/دریایی است در قاره‌ی آسیا و در جنوب ایران)
۲	فرات (نهر عظیمی که با دجله می‌پیوندد)
۱۶	قاف (نام کوهی مشهور)
۶	قاهره (پایتخت مصر)
۱	قسطنطین (نام شهری مشهور در روم و آن را قسطنطنیه نیز گویند)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۱۰	قلزم (نام دریایی است که به دریای موسی هم معروف است، در این دریا فرعون و سپاهیانش غرق شدند- /خلیج باریکی است که مانند زبان از دریای یمن بیرون آمده است)
۱	قنوج (نام شهری است که محمود سبکتگین آن را فتح نمود)
۱	قونیه (شهری بزرگ در ترکیه)
۷	قبروان (شهری که در زمان معاویه به صورت شهر درآمد)
۱	کربلا (یک شهر در کربلا)
۳۳۹	کعبه (مسجدالحرام)
۹	کنعان (نام مکانی که مولد یعقوب و یوسف نبی آنجا بود)
۴۱	کوثر (نهری در بهشت)
۸	کوفه، کوفیان (شهر بزرگ عراق-در کنار رود فرات-منسوب به کوفه)
۱	لبنان (نام کوهستان سوریه که به داشتن درختان سدر مشهور است)
۱۶	محیط (دریایی که گرداگرد جهان را فراگرفته)
۱	مخران (نام دیر و کلیسایی که معبد ترسایان باشد)
۱۰	مداین (شهری بر مشرق دجله و مقر خسروان بوده-ایوان کسری در این شهر قرار دارد. -شهری در ۳۰ کیلومتری جنوب بغداد)
۸	مدینه (شهر پیامبر-در عربستان کنونی)
۶	مسجدالاقصا (دومین مسجد بزرگ بعد از مسجدالحرام)
۲	مسجدالحرام (بزرگترین مسجد اسلامی در مکه)
۶۷	مصر (نام کشوری آفریقایی)
۲۲	مکه، مکی (شهر مقدس اسلامی در کشور عربستان سعودی و خانه‌ی کعبه در آنجاست)
۱۰	منا (محلی در عربستان سعودی که بیشترین اعمال حج در آنجا انجام میشود)
۱	مناره (همان مناره‌ی القرون-مناره ای است در راه مکه نزدیک «واقصه» که سلطان جلال الدوله ملکشاه بن الب ارسلان آن را بنا کرده)
۱	مولتان (نام شهری است میان قندهار و لاهور-از ولایات سند است)
۱	نجف (شهری در عراق-محل دفن حضرت علی «ع»)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۱	نوشاد (نام شهری است منسوب به خویرویان)
۱	نهر واله (شهری است از اقلیم دوم به گجرات)
۱	نهر وان (شهرکی است قدیمی در چهار فرسخی بغداد)
۱	نیل (رود نیل مصر)
۲	هرقل (نام دیری و معبدی بوده است در قدیم)
۲	یثرب (نام مدینهی حضرت رسول است)
۳	یغما (نام شهری در ترکستان که مردمان زیبا و صاحب حسن دارد)
۱۶	یمن، یمانی، یمان (ناحیتی است از عرب-منسوب به یمن)
۶	یونان (کشوری در جنوب شرقی اروپا و جنوب غربی شبه جزیره ی بالکان)

اگرچه برخی از این اماکن در گذشته جزو کشور ایران بوده است یا هم اکنون نیز در ایران وجود دارند اما ریشه اسامی آنان عربی، عبری یا یونانی می‌باشد که به این دلیل در دسته اسامی غیر ایرانی ذکر شده‌اند. در ادامه با ذکر مثالی از ابیات، پربسامدترین آنان بررسی می‌شود:

۱. بغداد: بغداد در معنای پایتخت کشور عراق ۴۴ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده است. «خاقانی به واسطه سفرهایی که به خانه‌ی خدا داشته است، ناگزیر از خاک عراق عرب، بارها گذشته و در شهرهای معروف آن دیار چون: بصره، بغداد، حلب، کوفه، مدائن، موصل و . . . رحل اقامت افکنده است. با خلیفه‌ی بغداد، وزیر وی، و علمای آن دیار نشست و برخاست داشته، برای ایشان شعر سروده و در ازای آن صلح‌ها یافته است. در مقابل انعام و احسان آن بزرگان، خساست‌ها، بدی‌ها، رنج‌ها، سختی‌ها، سنگ‌دلی‌ها، شگفتی‌ها و غرائبی نیز از مردمان بلاد عراق عرب، دیده و شنیده است. در این میان، شهر بغداد، به خاطر زیبارویانش، باغ‌های با صفایش، ساختمان‌های سفید و با شکوهش، گدایان سمجش و طراران و قلّابان زیرکش، و باقتضای دارالخلافة بودنش و مهم‌تر از همه قرار گرفتن در کنار رودخانه‌ی دجله و محل گردهمایی زائران برای آغاز سفر معنوی مکه از آنجا، جلوه‌ی ویژه‌ای در اشعار فارسی و عربی خاقانی یافته است» (صادقی نژاد، بی تا: ۱۱۴۸)

تشنه‌ی دل تفته‌ام از دجله آریدم شراب دردمند زارم از بغداد س ازیدم دوا
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۴)

۲. ترکستان، ترکان، ترک: این سه واژه ۴۲ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده‌اند. سرزمین ترکستان که امروزه شامل ایالت چین می‌باشد زمانی مسیر راه ابریشم بود و به داشتن زیبارویان معروف بوده که در اشعار فارسی من جمله شعر خاقانی از آن یاد شده، هم‌چنین در گذشته خاستگاه امپراطوران بزرگی بوده است.

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

حبشی زلفِ یمانی رخ زنگی خال است که چو ترکانش تتق رومی خضرا بینند
(همان، ۶۲)

۳. عراق، عراقین: این دو واژه ۴۳ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده‌اند. «مقصود از عراق در شعر خاقانی، غالباً عراقِ عجم است. در قدیم ایالت جبال را عراقِ عجم می‌نامیده‌اند، در برابر عراقِ عرب. شهرهای کرمانشاه، همدان، ری و اصفهان در عراقِ عجم بود.» (معدنکن، ۱۳۸۷: ۲۰۲). «اما در مواردی می‌توان به کمک قرینه‌هایی تشخیص داد که منظور خاقانی از عراق، همان عراقِ عرب و با ذکر کلّ و اراده‌ی جزء مجازاً بغداد است» (صادقی نژاد، بی‌تا: ۱۱۴۸)

ای عراق الله جبارک نیک معشوفم به تو وی خراسان عمرک الله سخت مشتاقم تو را
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۴)

۴. کعبه: این واژه ۳۳۹ مرتبه در دیوان خاقانی تکرار شده است. «تصویر کعبه معظمه از لحاظ بسامد تکرار در دیوان خاقانی تجلی قابل توجهی یافته است. بسامد تصاویر دارای ارزش مثبت از کعبه از تصاویر دارای ارزش منفی بیشتر است. از دیدگاه ارزشی، تصاویر منفی را می‌توان مهم‌تر و تاثیرگذارتر دانست چرا که پرداختن تصاویر منفی از شاعری دین مدار، قابل پذیرش نیست.» (ذوالفقاری، موسوی و شهدائی، ۱۳۹۲: ۳۹)

چون رسیدی بر در لا صدر الا جوی از آنک کعبه را هم دید باید چون رسیدی در منا
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۴)

جدول بعد مربوط به اسامی کتب، مقدسات، اقوام و نام فرشتگان با ریشه غیر ایرانی می‌باشد که مشترکاً در جدول ذیل گردآوری شده است.

۱۲. جدول شماره ۹

اسامی	دفعات تکرار
ابلیس (فرشته‌ی رانده شده از درگاه خدا)	۶
ارتنگ (ارتنگ کتاب مصور مانی «که به خطا از نقاشان چین دانسته شده است»)	۱
اسرافیل، سرافیل (فرشته ایست که در قیامت دو بار صور خواهد دمید)	۳
اصحاب کهف (هفت نفری که از ترس دقیانوس به غار پناه بردند)	۵
انجیل (نام کتاب مقدس مسیحیان)	۷

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۱	تنگلوشا (کتاب و صفحه لوشای حکیم-این کتاب در مقابل ارژنگ مانی قرار دارد)
۳۴	جبرئیل، جبریل (فرشته‌ی وحی)
۳	خاتون عرب (کنایه از کعبه)
۸	دل‌دل (نام اسب پیامبر که بعدها آن را به حضرت علی «ع»)
۱۵	ذوالفقار (شمشیر حضرت علی بن ابی طالب)
۷	روح الامین (جبرئیل)
۱۸	روح القدس (جبرئیل)
۳۴	شیطان (ابلیس-فرشته‌ی رانده شده)
۶	صخره (صخره‌ی صما-سنگی ست در بیت المقدس)
۱	صفر (یکی از ماه‌های قمری)
۲۶	طوبی (نام درختی در بهشت)
۱	عاشورا (روز دهم ماه محرم)
۲	عزرائیل (فرشته مرگ)
۱	عظیم الروم (بزرگ روم-لقب سلاطین و قیصره روم)
۱۱	فرعون (لقب عام ملوک مصری-پادشاه معاصر موسی)
۱۵	قرآن (کتاب آسمانی، معجزه حضرت محمد «ص»-کتاب الهی شیعیان)
۲۴	قیصر، قیصران، قیصریه (عنوان و لقب امپراتوران روم)
۱	مجسطی (نام کتاب مغان-از مجسط موبد/نام کتاب اقلیدس حکیم یونانی)
۱	محرم (یکی از ماه‌های حرام قمری-ماهی که تاسوعا و عاشورا در آن است)
۱	میکائیل (نام فرشته روزی)
۹	هاروت (نام یکی از آن دو فرشته که در چاه بابل آویخته‌اند)

بر اساس جدول فوق، با اینکه خاقانی شاعر عرفانی نیست ولی با تأسی از آموزه‌های دینی بخشی از اشعار خویش را به ذکر نام فرشتگان مقرب الهی و مضامین مذهبی اختصاص داده است. ذکر نام کتب دینی، مقدسات و مضامین اعتقادی می‌تواند نشانگر اثرپذیری شاعر از معارف دینی و نشأت گرفته از اعتقادات شاعر باشد.

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

به طور کلی دیوان خاقانی از حیث به کارگیری شخصیت‌های غیر ایرانی بسیار حائز اهمیت است. استفاده مکرر شاعر از نام شخصیت‌های غیر ایرانی خصوصاً اشخاص دینی در کنار مضامین ملی نشان دهنده تعصب بالای دینی شاعر می‌باشد. در دیوان خاقانی هم ابیاتی که با دید تحقیر آمیز به مضامین غیر ایرانی نگاه می‌کند وجود دارد و هم ابیاتی که در مجد و بزرگداشت آن‌ها سروده شده است، یافت می‌شود، تا جایی که ممدوحان خود را به شخصیت‌های مذهبی تشبیه می‌کند. خاقانی سعی می‌کند «بزرگان، فرمانروایان، و امرای-غیر ایرانی-را در پاره‌ای از صفات و کردار و خصال با اسطوره‌های ملی و پهلوانان ایرانی تشبیه کند و چنین تشبیهی به خودی خود ستایشی بزرگ به شمار می‌آید.» (مولائی، ۱۳۶۸: ۱۰) او در اغلب موارد چه مضامین ملی و چه مضامین مذهبی و غیر ایرانی را در مقابل ممدوح خویش کاملاً تحقیر کرده است به طور مثال شخصیت حضرت علی (ع) که تقریباً بسامد بالایی در دیوان وی دارد فقط در تعداد معدودی از ابیات ممدوحان خویش را بر ایشان برتری می‌دهد که البته نباید این را به رویگردانی شاعر از مذهب به حساب آورد.

۱۳. نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی‌ها و تحقیق‌هایی که در این پژوهش، از اشعار دیوان خاقانی انجام شد می‌توان چنین نتیجه گرفت که خاقانی در بیشتر ابیات از درصد بیشتری از اسامی غیر ایرانی استفاده کرده است و همچنین علی‌رغم اوضاع سیاسی و اجتماعی زمانه‌ی خود که عصر حکومت سلاطین ترک نژاد بر ایران بود، حس ایران دوستی و افتخار به اساطیر ایرانی و شخصیت‌های ادبی و تاریخی ایرانی در اشعارش مشهود است و درک این مطلب با مطالعه‌ی دیوان وی و تحقیق انجام گرفته در این رابطه حاصل می‌شود. خاقانی در اسامی غیر ایرانی بیشتر از نام پیامبرانی همانند: پیامبر اکرم (ص)، حضرت موسی (ع)، امام رضا (ع)، حضرت عیسی (ع) و شخصیت‌های بلند مرتبه‌ای استفاده کرده است که بیشتر مقصود وی برای تشبیه سازی ویژگی‌ها و خلقیات ممدوح ایرانی خود و یا بیان تفاوت‌ها به اینگونه شخصیت‌هاست. خاقانی فقط در بخش‌هایی از قصیده‌های ابتدایی دیوان و مطلع تعداد محدودی از قصیده‌هایش به مدح اشخاص مذهبی غیر ایرانی مانند (پیامبر اکرم ص) پرداخته است. در کل شاعر در دیوان خود از لغات و اصطلاحات غیر ایرانی بیشتر استفاده کرده ولی پر واضح است که وی این واژگان را برای توصیف و یا تشبیه ممدوحان ایرانی خود به کار برده است. خاقانی از ۲۶۴ اسم غیر ایرانی که جمعاً ۳۱۸۴ مرتبه تکرار شده‌اند، استفاده کرده است.

از دلایل کاربرد این واژگان در اشعار خاقانی می‌توان به القای اندیشه‌های دینی، حکیمانه، بیان مفاخره و اسطوره‌های داستانی اشاره کرد. شاعر برای بیان اندیشه‌های شاعرانه خویش از این واژگان بهره برده است. طبیعی است که یکی از دلایل ذکر این اسامی احاطه شاعر بر مسایل تاریخی و جغرافیایی است، علاوه بر این گاهی این اسامی تصادفی آمده و مدح یا ذم خاصی متوجه آنها نیست. اما به طور کلی زاویه دید شاعر نسبت به شخصیت‌های غیر ایرانی همیشه یکسان نیست گاهی آنها را مساوی و هم‌شان شخصیت‌های ایرانی می‌داند و گاهی در مجد و عظمت آنها داد سخن می‌دهد به ویژه وقتی که با شخصیت‌های دین اسلام از جمله پیامبر اسلام (ص) و حضرت علی (ع) مطرح باشد. اما در موارد بسیاری نیز آن شخصیت‌های غیر ایرانی را و گاهی به ندرت شخصیت‌های دینی از

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

جمله دین اسلام را نیز در مقایسه با شخصیت‌های ایرانی تحقیر می‌کند یا مقام آنها را فروتر از شخصیت‌های ایرانی می‌داند به ویژه زمانی که شخصیت ایرانی ممدوحان او باشند.

۱۴. مراجع

۱- قرآن کریم.

۲- برقی، الهام السادات. (۱۳۹۳) *خاقانی شروانی*. قم: پژوهشکده باقرالعلوم.

۳- خاقانی شروانی. (۱۳۷۵) *دیوان خاقانی شروانی*. به اهتمام جهانگیر منصور، تهران: نگاه .

۴- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳) *لغتنامه*. تهران: انتشارات امیرکبیر.

۵- ذوالفقاری، محسن. زهرا موسوی. سید کیهان شهدائی. (۱۳۹۲). «تصاویر کعبه و ترک ادب شرعی در شعر خاقانی». *متن شناسی ادب فارسی*، شماره ۴، صص ۳۹-۵۸.

۶- فانی، کامران. محمدعلی سادات. (۱۳۸۹) *دانشنامه‌ی دانش گستر*. تهران: مؤسسه علمی-فرهنگی دانش گستر.

۷- سمهودی، نورالدین علی بن عبدالله. (۱۴۲۲ق) *وفاءالوفا باخبار دارالمصطفی*. ج ۳، مدینه: موسسه الفرقان للتراث الاسلامی.

۸- صادقی نژاد، رامین. (بی تا). «بغداد در دیوان خاقانی». *انجمن علمی زبان و ادبیات فارسی*، ص ۱۱۴۸.

۹- طاهری خسروشاهی، محمد. (بهار ۱۳۸۸). «سبک آذربایجانی و شعر فارسی». *مجله‌ی پژوهش‌نامه*، شماره ۳۵، صص ۱۷۴-۱۵۱.

۱۰- کزازی، میر جلال الدین. (۱۳۹۲) *گزارش دشواری‌های دیوان خاقانی*. تهران: نشر مرکز.

۱۱- محمودی بختیاری، علیقلی. (۱۳۷۵) *خاقانی در ایوان مدائن*. تهران: کتابسرا.

۱۲- مرتضوی، منوچهر. (۱۳۳۳). «اختلاط جام جم و آیینه اسکندر در دیوان خاقانی». *جام جم*، شماره ۲۸.

۱۳- معین، محمد. (۱۳۶۹) *فرهنگ لغت*. تهران: امیرکبیر.

۱۴- مولائی، محمد سرور. (۱۳۶۸) *تجلی اسطوره در شعر حافظ*. مشهد: انتشارات توس.